

Історія повсякдення. Київ. Початок XX століття
Тетяна Водотика

Ця книжка охоплює трохи більше ніж півтора десятка років на зламі XIX – XX століть. Це час надзвичайних змін у Києві – територіальних, інфраструктурних, економічних, соціальних. У цей час Київ був імперським містом, але все ж зберігав символічне значення як історичний центр і для українців, які саме почали усвідомлювати себе нацією, і для імперії, яка приміряла на себе шати наступниці Русі.

Описані в книжці невидимі процеси показують, як змінювалася видима київська реальність – від топографії до зовнішнього виду вулиць. Як розросталося місто й формувалися нові його райони. Як засновувались і працювали знакові підприємства міста, такі як машинобудівний завод «Гретер і Криванек» на Шулявці (колишній завод «Більшовик»), кондитерська фабрика «Валентин Єфімов» (нині – фабрика концерну «Рошен»), витворювалися нові галузі міської економіки. Як приїздили в Київ і навіщо – на роботу, розважитися чи відвідати церкви. Хто і як керував містом і забудовував його прибутковими будинками та чи не була ця забудова хижачькою, чи ефективним було урядування.

У цій книжці показано місто і людей на його тлі, які користувалися з його принад, вигод і водночас творили їх своєю працею, талантом, самою своєю присутністю. Врешті, показано Київ напередодні не так Першої світової війни, як революції 1917–1921 рр., національно-визвольних змагань за українську державність.

В форматі PDF А4 сохранин издательский макет.

Тетяна Водотика

Історія повсякдення

Київ. Початок XX століття

Серія «Справжня історія» заснована 2018 року

Художник-оформлювач Тетяна Калюжна

© Т. С. Водотика, 2020

© Т. О. Калюжна, художнє оформлення, 2020

© Видавництво «Фоліо», марка серії, 2018

* * *

Інтро

Початок ХХ ст. – час потужних і помітних змін у житті багатьох міст на території України, до того ж як тих, що були під владою цісаря в Австро-Угорській імперії, так і тих, що були під владою царя в Російській імперії. Всі ці міста переживали схожі назагал процеси – економічний бум (або, навпаки, стагнацію, якщо залізниця та нові логістичні маршрути оминали місто), приплив населення із сіл, розширення міських кордонів, бурхливі будівництва, появу нових промислових об'єктів.

Технології індустріальної доби руйнували звичний світ. Однак на зміну йому приходив новий – зручніший і навіть безпечніший, з освітленими та брукованими вулицями, міськими комунікаціями – трамваєм і каналізацією, розвагами – сінематографом, цирком і ролердромом.

Проте таке прекрасне життя було доступне не всім. Були також селяни, які приїхали на заробітки й не могли скористатися принадами нової епохи. Вони не знали про користь щеплень, вартість життя в місті й особливості відносин із роботодавцями. Конфлікти – звичний супутник прогресу та розвитку. І від їх (не) вирішення врешті й залежить – чи цей прогрес і розвиток іде на користь.

Формальні часові межі цієї книжки – 1900–1914 рр. Це останні півтора десятиліття «довгого ХІХ ст.». Цей евфемізм покликаний позначити тривалість процесів індустріалізації, урбанізації, становлення націй та модерної інфраструктури, якими характерне ХІХ ст. Умовний старт ХІХ ст. – у 1789 році, разом із початком Французької революції, а закінчилось у 1914-му, з початком Першої світової війни.

Тож зрозуміло, аби пояснити та проілюструвати повсякденне життя в 1900–1914 рр. так чи інакше доведеться виступати за ці окреслені часові рамки.

Київ у ці роки столицею не був. Хоча не був він і пересічним містом величезної Російської імперії. Київ був адміністративним центром Київської губернії та Київського, Волинського й Подільського генерал-губернаторства. Також це був економічний і фінансовий центр («цукрова столиця»), потужний

транспортний вузол, осередок освіти (тут був Київський університет, Київський політехнічний інститут, низка училищ) і культурного життя.

Також Київ зберігав символічне значення як історичний центр і для українців (які саме почали усвідомлювати себе нацією), і для імперії (яка приміряла на себе шати наступниці Русі).

Київ переживав потужні зміни. І кияни – теж. У повсякденних історіях київського життя початку ХХ ст. можна знайти безліч цікавинок, аналогій, рішень, може, навіть джерел натхнення.

У цій книжці ми торкнемося найрізноманітніших аспектів київського щоденного життя, спробуємо показати як фасад, так і «задній двір». Спершу опишемо контекст: які глобальні тренди, що визначали щоденне життя киян; невидимі процеси, що змінювали видиму реальність. Далі піде мова про межі міста та еволюцію його забудови і з'ясується, що руйнування історичного спадку та хижакські девелопери – це ознака не тільки ХХІ ст. Яким чином частини міста були пов'язані між собою – поговоримо в сюжетах, присвячених транспорту та комунікаціям. Одяг, їжа, заробітки – це також важливі структурні елементи книги, як і насолоди та дозвілля, соціальні проблеми. Поговоримо й про конфлікти та їх наслідки. Врешті, ми показуємо Київ напередодні не так Першої світової війни, як революції 1917–1921 рр., національно-визвольних змагань за українську державність.

Київ і кияни на початку ХХ ст.:

місто, імперія, люди, зміни

На початку ХХ ст. центральні вулиці Києва були так само заповнені людьми та рухом, як і сьогодні. Достоту, як і сьогодні, Київ був містом можливостей, центром тяжіння, магнітом для сотень і тисяч людей, які шукали кращої долі, комфорту й заробітків.

Важливо розуміти, чим і яким був Київ на початку ХХ ст. Тут уже стояв пам'ятник Богдану Хмельницькому, сяяли бані Софії, Михайлівського Золотоверхого та Володимирського соборів, працювали Київський університет і Київський політехнічний інститут, була споруджена будівля Педагогічного інституту, де в майбутньому, в 1917–1918 рр., засідатиме Українська Центральна Рада, та будівля Театру опери та балету, де проходитиме Трудовий конгрес України наприкінці січня 1919 року. Однак це все буде згодом.

До 1917 року Київ насамперед був імперським містом. В епоху Російської імперії не було українців чи росіян чи поляків – були піддані імператора, царя-батюшки. Не було Києва – столиці України. А був Київ – центр Київської губернії, однієї з 50 інших губерній. Був Київ – центр Південно-Західного краю (якщо дивитися з Петербурга). Був Київ – центр Київського, Подільського й Волинського генерал-губернаторства [1 – Київське, Подільське й Волинське генерал-губернаторство – адміністративно-територіальна та політична одиниця Російської імперії в 1832–1914 рр., до якої входили

території трьох губерній Правобережної України – Київської, Подільської та Волинської.]. Одного з десятка інших генерал-губернаторств.

Той факт, що Київ був центром двох адміністративно-територіальних одиниць суттєво впливало на повсякдення міста. Десятки чиновників потребували квартир, харчування, зв'язку, розваг. Не в останню чергу завдяки стратегічній важливості місто отримало залізничне сполучення. З іншого боку, та сама стратегічна важливість Києва зумовила будівництво та реконструкцію Київської фортеці. Її військова цінність була доволі сумнівна – фортеця ніколи не знала битв. Зате цілком очевидною була її «зайвість» для нормального просторового розвитку міста.

Розвиток Києва на зламі століть – гармонійне поєднання історичного спадку й динамічної відкритості модерного індустріального міста.

Демографічне зростання

Слід сказати, що далі в тексті нам часто траплятиметься дата 1897 рік: 28 січня 1897 року в Російській імперії було проведено перший (і останній) загальний перепис населення. Це така своєрідна точка відліку, моментальна світлина імперії та Києва як його частини – для десятків істориків, і для нас також. Звернення до даних перепису – щодо етнічної та соціальної структури, кількості населення, рівня міграцій – дасть змогу оцінити зміни, які відбувались у Києві на початку ХХ ст.

За переписом 1897 року населення Києва становило 247,7 тис., він був другим містом підросійської України. Першість тримала Одеса – 403 тис. Перед Першою світовою війною міста помінялися місцями: тепер Київ був найбільшим містом України з населенням 595 тис. Зростання становило 140 % (динаміку зростання наведено на рис. 1).

Рис. 1. Зростання населення Києва (з передмістями), 1863–1914 рр.

Перепис 1897 року також показав, звідки приїздили в Київ: 12–15 % були мігрантами із самої Київської губернії, а близько третини – з найближчих інших губерній.

Зростання кількості киян зумовило фізичне розростання міста – всім цим людям десь потрібно було жити й заробляти на життя. Вони приїздили працювати, і це створювало кумулятивний ефект – працівники потребували їжі, одягу, житла, хатнього начиння тощо. Тобто постійно розширювався ринок споживання та ринок робочих рук. Усі приїжджі були водночас і продавцями (своєї праці та знань), і покупцями (товарів і послуг, які пропонувало місто). Ці потреби й торгівля хлібом, лісом, цукром створювали економічну нішу середнього та дрібного бізнесу.

Зважаючи на інтенсивність, форму й розміри, міграція мала довготривалий і короткотривалий вплив на потенціал міст. Довготривалі наслідки пов'язано з поширенням модерного соціального простору – нові (кількісно та якісно) можливості й потреби, якість життя, тип родини і відтворення населення, зростання підприємницького потенціалу тощо.

Короткотермінові впливи міграції та швидкі наслідки урбанізації були більш неоднозначними. До позитивних результатів слід зарахувати пришвидшення розвитку передових галузей, підвищення рентабельності виробництва, зростання місцевих бюджетів і попиту на житло, послуги тощо. Негативні наслідки також були і не менш очевидні – стрімке накопичення соціальних проблем (бідність, хвороби, злочинність) і зростання напруги, збільшення нерівності та незадоволеності, загострення міжетнічних й інших суперечностей. Київ зіткнувся з усіма цими наслідками – з позитивних отримував зиск, наслідки негативних впливів мав нівелювати шляхом продуманої соціальної політики на локальному рівні.

Однак що ж змушувало людей покидати звичні місця? Відповідь буде звична й вічна для всіх часів – пошуки кращої долі та можливостей для самореалізації (хоч тоді, можливо, й не мислили такими категоріями).

Підприємницький центр

Київ став центром тяжіння підприємництва та трудових ресурсів усього правобережного регіону. У 1870 році тут з'явився перший залізничний вокзал (у стилі стриманої англійської готики) і будівля міської думи (у стилі бароко). Це значно спростило логістику і на персональному рівні, і на рівні фірм. До того ж традиційні «биті шляхи» теж нікуди не поділися. Таким чином, сформувався потужний транспортний вузол, перевалочний пункт цукру й іншої сировини, що стало перевагою для бізнесу та економіки міста. Додавали бонусів Києву як бажаному місцю проживання й розвинута міська інфраструктура (яка – ми побачимо далі – постійно розвивалася), наявність працівників (які приїздили тією самою залізницею або приходили пішки), місткий міський ринок (сформований тими самими мігрантами).

Будівля міської думи. З фондів ДНАВБ імені В. Г. Заболотного

Не останню роль зіграла й фінансова сфера, що формувалася буквально на очах. Київ посів перше місце у фінансовому світі Правобережжя та України. У 1912–1913 рр. київські банки проводили 30 % операцій усіх банків підросійської України, випередивши одеські (15–16 %), харківські (12–15 %) і катеринославські (11 %).

Інтенсивна міграція до міста підприємців Правобережжя й іноземців вела не лише до появи нових форм бізнесу, а й виникнення перших в імперії монополій. Так, Київ протягом останньої чверті XIX ст. став «цукровою

столицею імперії», що підсилило його надрегіональне значення. Врешті, в Києві сформувалася соціальна група підприємців, яких, безсумнівно, можна вважати елітою.

Однак не все було райдужно в старовинному Києві, який шукав і знаходив своє нове модерне обличчя. Економічне лідерство тягло за собою наростання соціальної напруги та конфліктів – між роботодавцями та робітниками, між різними етнічними групами.

Соціальні конфлікти між підприємцями та робітниками були звичним явищем. Між ними панували відносини залежності й патерналізму, спричинені та посилені низькими заробітками, поганою (чи взагалі відсутньою) освітою, незнанням і неготовністю робітників захищати свої права. Хоча спроби знайти баланс інтересів часом були успішними, але тривалого соціального й етнічного миру це не приносило. А втім, навряд це було можливим у той час, коли вся імперія потерпала від тих самих хвороб зростання – соціальної несправедливості, ксенофобії, правового нігілізму та патерналізму.

Київ як поле битви

Слід також пам'ятати, що на початку ХХ ст. незалежної української держави не існувало, а українська нація тільки віднаходила себе. А от інші нації вже мали свою державність – у минулому чи в теперішньому (для початку ХХ ст. звісно). І для них Київ також був важливий. Ідеться про поляків і росіян. Лідерами в маркуванні Києва як «свого» міста вела звісно титульна імперська нація – росіяни. Київ став полем позначення історичної спадщини та героїв Київської Русі – мова йде про хрещення та князя Володимира Великого. Стверджувалося виключне право росіян на це минуле. Спорудження пам'ятника Володимирі та Володимирського собору – яскраві симптоми хвороби «Русь – російська», якою, втім, раді були захворіти більшість киян.

На зламі ХІХ – ХХ ст. Київ був також найбільшим на українській території центром польського інтелектуального життя та культурно-просвітницького руху. Наприклад, 1906 року було офіційно зареєстровано Польське товариство просвіти *Oswiata* («Освятата»), метою якого проголошувалося піднесення культури всіх верств польського населення шляхом поширення освіти рідною мовою на теренах Києва та Київської губернії. На вулиці Фундуклеївській, 26 пані Олецька утримувала приватну бібліотеку-читальню, де час від часу відбувалися публічні лекції польською мовою. Функціонували Київський польський жіночий гурток, Польське гімнастичне товариство м. Києва (вул. Лютеранська, 32) Київське польське товариство любителів мистецтва, в місто приїздили на гастролі польські трупи, з 1912 року при Київському польському громадському зібранні «Огниво», розташованому по вулиці Хрещатик, 1, діяла постійна польська трупа, утримання якої коштувало до 2000 руб. щомісяця...[2 – Іваненко О. Культурно-освітнє життя поляків на теренах Київського, Подільського і Волинського генерал-губернаторства (остання третина ХІХ – початок ХХ ст.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – 2015. – Вип. 24. – С. 26–44.] Активна й небідна польська громада віднаходила та вбудовувала свій голос у київський багатоетнічний хор.

Здавалося б, у поляків й українців – спільний ворог, але... Зрозуміле бажання поляків відновити державність наштовхувалося на зростання

українського руху, адже українці більше не хотіли бути її частиною. Гасло польського повстання 1863 року «За нашу і вашу свободу» підзабулося. На цих протиріччях імперія час від часу намагалася грати, копіюючи римське «поділяй і володарюй». Вічна тактика на початку ХХ ст. попри періодичні успіхи не врятувала Російську імперію.

Імперія послідовно й натхненно протистояла польському й українському національним рухам. Поліцейське переслідування за участь у національних рухах стало нормою життя Києва та ресурсом для місцевих новин.

Українське мало буквально виборювати своє право на існування. Валуєвський циркуляр і Емський указ стали чи не найзнаменитішими нормативно-правовими актами тієї доби. Однак були ще й інші: 1892 року було заборонено переклади з російської на українську, а 1895-го – видання українськомовних дитячих книжок.

Утім, саме початок ХХ ст. приніс у цьому питанні певні зміни. Стало зрозуміло, що обмеження сфер функціонування української мови суперечить загальному курсу лібералізації в імперії. У 1905 році було очевидним, що заборонні рішення мають геть протилежний ефект. Освічені українці своє право на мову й культуру реалізували на теренах іншої держави, ще й суперниці, конституційної Австро-Угорщини, що завдало шкоди міжнародному авторитетові Росії. Того самого року імперська Академія наук визнала, що держава в посяганні на елементарне громадянське право – розмовляти рідною мовою, мати власну літературу – викликає неповагу до себе [3 – Шандра В. Мова як засіб формування національної ідентичності // Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914). Збірник документів і матеріалів / Відп. ред. Г. Боряк; упоряд. Г. Боряк, В. Баран, Л. Гісцова, Л. Демченко, О. Музичук, П. Найденко, В. Шандра; НАН України, Ін-т історії України; Укрдержархів, ЦДІАК України. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – С. Х–XXXII.]. Отже, українська мова та українська справа отримали «послаблений режим» і шанс на більш повноцінний розвиток. Утім, це тривало недовго. Адже – ми пам'ятаємо – Київ був важливим місцем для російського імперського проекту, «матір'ю міст руських». Тож тут не бракувало російських націоналістичних організацій і відповідно налаштованих осіб.

Тисячу дев'ятсот дев'ятого року київський окремих цензор з іноземної цензури С. Н. Щоголев за політичної підтримки діячів «Киевского клуба русских националистов» [4 – Київський клуб російських націоналістів – антиукраїнська організація, яка діяла у Києві протягом 1908–1917 років. Належала до «Російського національного союзу». Її члени вважали українську мову жаргоном, а українську історію – вигадкою. До клубу входило чимало представників київської інтелектуальної та культурної еліти.] склав доповідну записку «О польских и малорусских просветительных обществах». На початку січня 1910 року київський цивільний губернатор О. Гірс відправив її до Петербурга. На підставі доповідної записки 20 січня 1910 року тодішній прем'єр Петро Столипін підписав циркуляр, згідно з яким мала бути припинена реєстрація «інородчеських», зокрема й українських національних, культурно-просвітницьких товариств. Вони нібито становили загрозу для громадської стабільності та державної безпеки. Згідно з циркуляром, діяльність уже чинних товариств була припинена. Тож український рух (як і решта інших) знов було заборонено [5 – Шандра В. Мова як засіб формування національної ідентичності // Українська ідентичність і мовне питання в

Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914). Збірник документів і матеріалів / Відп. ред. Г. Боряк; упоряд. Г. Боряк, В. Баран, Л. Пісцова, Л. Демченко, О. Музичук, П. Найдено, В. Шандра; НАН України, Ін-т історії України; Укрдержархів, ЦДІАК України. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – С. X–XXXII.].

Наростання імперського тиску та поширення шовіністичних настроїв у Києві, звісно, не зупинило рух українського народу до власної держави, хоча й сповільнило його. Проте це застерігає нас – Київ аж ніяк не був монолітним у своїх політичних переконаннях. І на початку ХХ ст. проукраїнськи налаштованих киян було не так і багато як для історичної столиці України. І хоча в той час соціологічних опитувань не проводили, було б цікаво знати, кого серед киян було більше – російських чи українських націоналістів?

А втім, 100-тисячна демонстрація під синьо-жовтими прапорами в Києві на Софійській площі 19 березня 1917 року продемонструє, чий Київ насправді

Образи Києва

Як кияни та гості міста сприймали Київ щодня? Яким було для них їхнє звичне оточення?

Відповіді на ці запитання – зміни. Нехай не такі стрімкі, як нині, але все ж помітні та часом навіть травматичні.

Кияни пам'ятали, як нещодавно замість номерів були знаки на будинках. Багато хто не втомлювався дивуватися «реалістичності» панорами «Голгофа» біля костелу святого Олександра (або ж, як його називали місцеві, «Ослячих вух Берніні»), коли привезли перший сінематограф.

Хтось пригадував, як місцеві босяки навесні рили нори в схилах Дніпра, а тепер цим «троглодитам» у парк було зась – тут відкрито для всіх охочих частину Царського саду, створено майданчик для дитячих ігор, Петровську алею для катання в екіпажах, Сад мінеральних вод, що в просторіччі кияни називають «мінерашкою». Поряд із приватними бібліотеками й безплатними читальнями на зразок «Кабінету для читання», або «Аптеки для душі» (на Хрещатику, 31), з'являється перша публічна бібліотека. Місто змінювалось на очах. І – як завжди буває в усі часи – зміни подобалися не всім.

Для киян межі ХІХ–ХХ ст. сприйняття таких подій поєднувалося з огляданням на «старі часи», які від теперішнього відокремлювало тільки кілька десятиліть. Так, кияни нарікали на нову «висотну» забудову міста (достоту, як і нині), з радістю приймали те, що робило їхнє життя комфортнішим – наприклад фунікулер: «диво сучасної техніки, втілення вигадливого задуму чарівника»[6 – Сарапіна Є. Вернакулярний Київ: місто мого уявного // Місто й оновлення. Урбаністичні студії / Представництво Фонду ім. Гайнріха Бьоля в Україні; Редкол.: С. Шліпченко, В. Тимінський, А. Макаренко, Л.

Малес, І. Тищенко. – К.: ФОП Москаленко О. М., 2013. – С. 51-60.]. Проте нова забудова Хрещатика зазнавала нищівної критики: «Від неї віє фабричним холодом, чого не можна сказати про барокові тони Лаври чи Софійського собору з їхньою печаттю особистого смаку, з їхньою цікавою зовнішньою фізіономією або про квартири 2-ї половини минулого сторіччя з їх складами всілякого „застарілого романтичного непотребу“»[7 – Шероцький К. В. Київ: путеводитель. – К.: тип. С. В. Кульженко, 1918 г. – С. 317.].

Імперський Київ осмислювали в межах міфологем «Іерусалима землі руської» та «матері міст руських». За радянських часів їх було трансформовано у формулу «колиски трьох братніх народів». Хай у якому виконанні, ці міфологеми робили акцент на киеворуському періоді історії міста. Проте фізичне обличчя Києва не вкладалося у ці формули навіть на початку ХХ ст. Втім, алогічність таких формул не запуняла від повторення мантр про «матір міст» чи «Іерусалим»[8 – Сарапіна Є. Київські перехрестя політик пам'яті // <https://ideopol.org/wp-content/uploads/2014/02/3.2.-Sarapina-Memory-UKR.pdf> (<https://ideopol.org/wp-content/uploads/2014/02/3.2.-Sarapina-Memory-UKR.pdf>)].

Синкретизм цих міфологем ілюстрував відкритий у 1888 році пам'ятник Богдану Хмельницькому з двома написами: «Волимо під царя східного, православного» та «Богдану Хмельницькому – єдина неподільна Росія». Хоча, здавалося б, пам'ятник українському гетьману мав би символізувати геть інше.

Міфологема Києва як «Іерусалима землі руської» є його найдавнішою самопрезентацією. Йдеться про тезу, що протягом історії України «все національне життя зосереджувалось довкола церкви». Ця символічна модель перетворє Київ на сакральний простір із незмінною сутністю. Так, на початку ХХ ст. «охайні "європейські" вулиці з трамваями, автомобілями та святково вбраними будинками» часом сприймалися як анахронізм для міста, що мало б завмерти у «вічному теперішньому» Київської Русі з її сакральними пам'ятками[9 – Там само.].

Для офіційної імперської риторики Київ постає як місце, де «...виникла наша вітчизняна віра, державна організація і російська народність, тобто народилась і змужніла нинішня велич Росії». І хоч інтерес до Києва як до найстаршого російського міста існував з початку ХІХ ст., сам цей наратив здається вічно живим. Тим паче живим він був на початку ХХ ст. – в часи сплеску імперських геополітичних амбіцій. Пам'яті про Київ було відведено роль міфічного часу становлення, де держава поєднана з релігією. Таким чином, відбувалася легітимація і самої Російської імперії, і колоніального статусу України загалом і Києва зокрема.

Нове стає зручним, якщо його розглядати як таке, що розвинулося з форм минулого. У Києві зламу століть це помітно на прикладі архітектури. Архітектура псевдовізантійського стилю Києва, що перебуває в колоніальному статусі, презентується як продовження традицій Київської Русі, коли місто є самостійним політичним центром.

* * *

Друга половина XIX ст. означала для Києва структурні зміни й старт зростання. Початок XX ст. приніс пришвидшення цих процесів у геометричній прогресії. Водночас варто пам'ятати: зростання – це завжди і виклик. Приїжджі – це і робоча сила, і навантаження на соціальну інфраструктуру, і розширення внутрішнього ринку, і наростання конфліктного потенціалу. Поліетнічність – це і капітал розмаїтості, і єврейські погроми (про це – далі). Не з усім місто могло дати собі раду.

Образ міста, його економічний, культурний і політичний функціонал, міська та соціальна інфраструктури, закладені в цей час, визначили роль Києва в історії України на наступне століття.

Карта Південно-Західного краю Російської імперії

Водночас слід пам'ятати – не було бажання влади розвивати й інвестувати в Київ, бо це прекрасне перспективне місто. А була мета забезпечити та підтримувати російське імперське панування, але фокус історії в тому, що вона має свій власний темп і напрям руху. Імперське в результаті стало просто київським, водночас нагадуючи нам – імперія все ще поряд. І вона все ще має в Києві ресурси для впливу, закладені понад сто років тому.

Керування містом

Невидимий, але життєво важливий елемент міського повсякдення – система керування містом. Які повноваження мав міський голова? На що впливала міська управа? Що могла рекомендувати й що вчинити міська дума? Яким був рівень корупції? Яким чином розв'язували стратегічні для міста завдання – як-от прокладення каналізації чи вибір підрядника на будівництво міської електростанції? В цьому розділі ми спробуємо прояснити хоч би деякі з цих питань.

Система міського самоврядування

Ліберальні реформи Олександра II принесли зміни і в систему міського самоврядування. Тепер найбагатші та привілейовані жителі міської громади обирали гласних (депутатів), а ті вже обирали міського голову. В містах завирувало політичне життя.

Згідно з міською реформою 1870 року було сформовано систему міського самоврядування (рис. 2) [10 – Глизь Ю. І. Київська міська дума: структура, склад гласних, діяльність (1871–1914 рр.): дис. ... канд. іст. наук / Інститут історії України НАН України. – К., 2016. – С. 71.]

Рис. 2. Система міського самоврядування за міською реформою 1870 року

Починати, як ми бачимо, варто з виборів. Їх процедура до міської думи гласних (депутатів) регламентувалася положеннями 1870-го й 1892 років. Вона передбачала укладання списків виборців, розподілення їх на категорії, визначення часу та місць виборчих зібрань. Слід зазначити, що право голосу мала абсолютна меншість жителів міста – зареєстровані власники майна, вартість якого мала сягати певної суми. Ну й, звісно, права голосу не мали жінки. Обмежена версія міського самоврядування, а втім, і це було для імперської влади величезною поступкою.

У виборчу скриньку вкидали кульки за чи проти, після чого підраховували голоси. Наступним етапом було схвалення осіб у званні гласних на основі більшості поданих кульок. Після остаточного схвалення губернатором переліку обраних депутатів, на урочистому першому засіданні Київської міської думи новообрані гласні склали присягу на вірність імператорові. Вибори до міської думи ставали механізмом формування команди міських управлінців.

Міська влада Києва складалась із двох гілок – розпорядчої (що видає розпорядження – віддалений аналог законодавчої гілки) та виконавчої. Розпорядчий орган – міська дума, її обирали, і виконавчий – управу. Київська міська дума була створена 23 лютого 1871 року. І думу, і управу очолював міський голова, а в разі його відсутності – його заступник, «товариш» міського голови. В залі засідань думи брали участь її гласні, а їх хід протоколював міський секретар. Виконавчий орган думи, управа, складалася з постійних її членів, а також постійних і виконавчих (тимчасових) комісій, у які наймалися фахівці й робочі. Крім них до її складу входили міські землемір й архітектор.

Були також кілька загальнодержавних органів, які контролювали та регламентували рішення й частково діяльність міської думи та управи. Насамперед – це губернське в земських і міських справах присутствіє, яке розглядало всі скарги й правопорушення. Губернатор і генерал-губернатор були вищими інстанціями, які могли запросити у міської влади звіти, ревізувати її діяльність або ж змусити виконати державні потреби, пов'язані, наприклад, із забезпеченням військ, що дислокувалися у Києві. Понад те, губернатор мав право ініціювати засідання думи та виносити на розгляд гласних власні пропозиції. Подекуди контроль за діяльністю київського міського самоврядування здійснював міністр внутрішніх справ. Утім, дума не боялась і доволі часто оскаржувала невігідні їй рішення, сперечалася з губернатором і посилала свої постанови на розгляд у вищі інстанції (Сенат), а іноді навіть вигравала спори.

Загальна схема київського самоврядування протягом другої половини XIX ст. лишалася незмінною. Проте у XX ст. місто ввійшло з новою версією міського

положення – закону, що регулював самоврядування міст. Нова версія від 1892 року мала на меті ліквідувати недоліки попереднього шляхом поліпшення складу виборців. Утім, поліпшення з боку Петербурга було доволі своєрідним. Доступ до влади змогли отримати квартиронаймачі, а не тільки власники нерухомості. І в цьому ніби був позитив, але водночас було також підвищено розмір майнового цензу (не менше як 1500 рублів для Києва). Запроваджувались обмеження щодо нехристиян – тепер їх могла бути всього п'ята частина від кількості обраних гласних (замість третини). Тобто поліпшення означало насправді звуження кола тих, хто мав доступ до права обирати й бути обраним до складу міської влади. Тож якщо до 1892 року 3 % киян мали право голосу, то виборців на початку ХХ ст. у Києві стало менше за 1 %[11 – Шандра В., Глизь Ю. Післяреформений період: 1870–1914 рр. Формування міського самоврядування // Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.). – К., 2019. – С. 99.]].

Загальна ідея ж нової версії міського самоврядування полягала в посиленні державного регулювання виборчого права та ролі держави в міському самоврядуванні, посиленні контролю державних органів за використанням міських коштів. Натомість посилювалася відповідальність міської влади за соціальну політику в місті[12 – Глизь Ю. І. Київська міська дума: структура, склад гласних, діяльність (1871–1914 рр.): дис. ... канд. іст. наук / Інститут історії України НАН України. – К., 2016. – С. 51.]].

Кількість гласних у думі визначалася пропорційно до кількості виборців у кожній ділянці (адміністративно-територіальному районі) міста. А оскільки виборці були фактично найбагатшими киянами, то логічно, що найбільше гласних могли обрати від Старокиївської ділянки – 20, 15 – від Либідської, 12 – Лук'янівської, Подільської – 9, Плоської – 8, Палацової та Бульварної – по 6, Печерської – 4 (станом на 1902 рік). Слід також зазначити, що активність цих найбагатших киян у справі вибору міської влади не вражала – на 1910 рік становила 58,5 %[13 – Глизь Ю. І. Київська міська дума: структура, склад гласних, діяльність (1871–1914 рр.): дис. ... канд. іст. наук / Інститут історії України НАН України. – К., 2016. – С. 65.]].

Київська міська дума уміла мобілізувати інтелектуальні та фінансові ресурси для вирішення потреб міста. Її метою було сприяти перетворенню Києва з провінційного губернського в модерне місто з розвинутою інфраструктурою та соціальними послугами. Одночасно самоврядуванню доводилося долати цілу купу вічних проблем – брак професійних управлінців, корупцію, надмірну опіку держави.

Утім, брак кадрів київська міська влада навчилася долати шляхом аутсорсу та використання інституту комісій. У ці комісії, створювані за потреби, запрошували фахівців, експертів у галузі містобудування, охорони здоров'я, транспорту, до яких особисто звертався міський голова і які вивчали доручене питання й пропонували найкращі шляхи його реалізації. Їх роботу зазвичай очолювали члени управи. При Київській думі діяло по кільканадцять комісій одночасно. Водогінна комісія працювала над упорядкуванням водопостачання киян, будівельна – пропонувала, яким чином урахувувати ландшафт, забудовуючи його прибутковими будинками, правова – забезпечувала дотримання міського законодавства, цінова – контролювала ціни на продукти, фінансова – вишукувала кошти для міських заходів і проектів т. д., і т. д.

Важливо, що з часом кияни ставали все активнішими в міському самоврядуванні. З'являлося розуміння того, як функціонує міська влада та яким чином на неї можна впливати. Наприклад, жителі кварталу чи вулиці обирали вуличних уповноважених, і ті вже скаржилися до органів міської влади, губернатора, а то й до генерал-губернатора. Наприклад, домовласники Кожум'яцької вулиці Києва 1902 року клопоталися про запровадження другого поліцейського поста, бо їх район переповнений був чорноробами, а ті після роботи й пиятик улаштовували бійки.

Міська дума

Київська міська дума була віддаленим аналогом сучасної київської міської ради. На початку ХХ ст. дума скликала на засідання до семи разів на місяць. Слід зазначити, що гласні не отримували за свою роботу винагороди, тому не завжди мали час і натхнення відвідувати засідання міської думи, які тим більше не були обов'язковими. Вони тривали по кілька годин, і, почавшись о 19:00, могли затягнутись до 23:00 години. Тож часто міський голова змушений був розшукувати гласних і запрошувати їх на засідання, аби зібрати бодай кворум – третину обраних депутатів (тобто 24 з 72). У разі відсутності потрібної кількості гласних засідання переносили й наступного разу відкривали за будь-якої наявної кількості [14 – Глизь Ю. І. Київська міська дума: структура, склад гласних, діяльність (1871–1914 рр.): дис. ... канд. іст. наук / Інститут історії України НАН України. – К., 2016. – С. 77–79.]

Міська управа

Міська управа мала п'ять постійних відділів – фінансовий, земельний, розпорядчий, будівельний і військово-квартирний. Була також ціла низка тимчасових відділів.

Відділи міської управи можна розділити за такими критеріями:

- забезпечення життєдіяльності міста Києва (садівничий, базарний, освітлювальний, житловий, водопровідний та ін. відділи);
- організація праці службовців Київської міської Думи та Управи (розпорядчий, фінансовий, секретаріат, відділ охорони праці, рахунковий, концесійний відділи);
- ведення загального діловодства органів міського самоврядування (секретарський відділ).

Усі члени управи, канцеляристи, секретарі й наймані техніки були прямо підпорядковані міському голові. Розпорядчий, розрахунковий і секретарський відділи складали звіти думі та губернатору. Взаємодія міського самоврядування і губернатора здійснювалася саме через управу, а тому її роль суттєво зросла.

З 1889 року в Києві існував навіть аналог сучасного довідкового бюро. Це адресний стіл. До його функцій входило:

- ведення списків жителів міста Києва старших за 14 років;
- безкоштовне надання всім органам влади й посадовим особам за їх вимогою відомостей про місце проживання в місті Києві осіб, які перебувають у розшуку, а в разі відсутності – про час їх вибуття з міста;
- надання платних довідок такого самого характеру всім особам, які їх потребували. Видача приватним особам довідок з адресного столу відбувалася щодня в приймальні години. На випадок виникнення екстреної ситуації в адресному столі працював черговий, який видавав потрібні довідки. Довідки не були безкоштовними – за видачу стягувалася плата 5 копійок.

Міські голови

Особа міського голови багато важила для ефективності самоврядування. А надто в Києві. Потрібно було вміти знайти баланс між міською думкою, цивільним губернатором і генерал-губернатором. Нелегка справа. Тут потрібна була людина авторитетна, досвідчена, розумна. Київські мери початку ХХ ст. по-різному справлялись, але всі вони варті бодай побіжної згадки.

Важливо розуміти, що на зламі ХІХ-ХХ ст. на посади міських голів і гласних почали обирати активних міських діячів, із вищою освітою, було серед них багато таких, які досягли поважного соціального статусу не завдяки походженню, а завдяки власній праці. Їхня мета полягала в розвитку й покращенні життя в Києві, в цьому вони вбачали свою місію, нехай як пафосно це звучить.

У дореволюційній частині ХХ ст. Київ очолювали всього двоє: Василь Проценко – у 1900–1906 рр. та Іполит Дьяков – у 1906–1916 рр.

Василь Проценко (1844–1917?) – київський міський голова у 1900–1906 рр. Походив з дворянського роду, оскільки його батько був церковним настоятелем, отримав частково духовну освіту – закінчив семінарію. Після – медичний факультет Київського університету (1870). Мав ступінь доктора медицини і був успішним приватним лікарем-практиком. Від 1887 року обирався гласним міської думи. Був обраний міським головою у листопаді 1900 року, після смерті Степана Сольського (про нього – трохи нижче). Під час його головування в міській думі закономірно утворилася група так званих «проценківців» – його прихильників. Пропрацювавши на посаді 5,5 року, відмовившись переобиратися як на посаду гласного, так і міського голови, перейшов на інший рівень роботи – Василь Проценко обрався членом Державної думи ІІІ скликання від міста Києва (1907–1912). Після завершення депутатської каденції залишився жити в Петербурзі. Втім, бував і в Києві. Зокрема, щоб заснувати Київський клуб російських націоналістів. У 1913–1917 рр. був на службі у відомстві добродійних закладів імператриці Марії. Як склалася доля Василя Проценка після повалення російської монархії – невідомо. Був нагороджений кількома орденами та медалями.

Василь Проценко

Василь Проценко запам'ятався містянам не так своїм мерством, як корупційним скандалом. На зламі століть було розпочато й закінчено будівництво міської гавані, яка містилася в гирлі річок Прип'яті, Сож, Десни й Тетерева, де вони впадали в Дніпро. Місто витратило 300 тис. рублів на цей проект, але могли й заощадити. Кошторис був значно завищений через нібито привласнені майбутнім головою думи В. М. Проценком 100 тис. рублів, тому будівництво гавані журналісти через відому світову аферу прозвали «Киево-Подільською Панамою». Ревізія підтвердила нецільове використання коштів – штучно збільшувалася площа робіт, некоректно проводилися розрахунки підвезення каменю та вивезення землі. Однак висновок ревізійної комісії переглядали 1910 року, і юридична комісія визнала тільки, що проект будівництва гавані та контракт з Округом шляхів сполучення було укладено непрофесійно та не вигідно для міста. В будь-якому разі чутки не спричинили жодних втрат для Василя Проценка.

Після обрання Василя Проценка міським головою в управлінні почали наростати проблеми, комунікація між групами впливу в місті погіршилася. Міський голова виявився конфліктним, негнучким, йому бракувало лідерських якостей і стратегічного бачення перспектив розвитку міста.

На заміну недалекоглядному корупціонеру з дипломом лікаря міським головою Києва було обрано голову групи «прогресистів» у Київській міській думі – Іполита Дьякова (1865–1934). Він був міським головою десять років – від 1906-го до 1916 року.

Народився майбутній київський очільник у Черкасах в родині чиновника. Навчався в Першій київській гімназії, далі – на фізико-математичному факультеті Київського університету Святого Володимира. Служив чиновником при різних відомствах (зокрема, при Управлінні кіннозаводства).

Іполит Дьяков

У 1895 році був уповноваженим Головного управління державного конярства з організації російської етнографічної виставки в Парижі, 1900 року працював над підготовкою імперської експозиції на Світовій виставці, за що французький уряд нагородив його кавалерським хрестом ордена Почесного

Легіону. Від 1900 року Дьяков оселився в Києві. Від 1902-го обирався гласним Київської міської думи.

За переконаннями Іполит Дьяков був центристом. Його стиль керування був однозначно ефективнішим за стиль попередника – і це було видно не тільки по міських справах. За його ініціативи відкрився Комерційний інститут, успішно пройшла Всеросійська промислова виставка, Перша спортивна олімпіада в імперії та Перший всеросійський з'їзд представників міст із питань покращення міських фінансів.

Міський голова був також спортсмен-аматор, автомобіліст. Дьяков був заможною людиною, в родинній власності було кілька будинків у центрі міста й один розкішний «Гранд-Готель» на Хрещатику.

Знову очолив міську управу Іполит Дьяков за часів правління гетьмана Павла Скоропадського в жовтні-грудні 1918 року. Емігрував з України, не сприйнявши революційних хаотичних змін. Помер 1934 року в Берліні.

Стратегії київської лояльності: почесне громадянство

Звання почесного громадянина міста в Російській імперії належало до не надто поширених, але вельми почесних нагород. Також це був інструмент для міської влади – кому віддячити, а перед ким запобігти й зайвий раз продемонструвати лояльність. Найчастіше серед нагороджених були губернатори, генерал-губернатори, члени родини Романових й ін. Однак були також і відомі благодійники, заслужені міські голови.

Звання почесного громадянина міста надавалося за результатами клопотання міської думи й символізувало «виняткову форму вираження вдячності й подяки громади за діяльність на користь міста, а також данина поваги до людей, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною». Отримати звання міг як підданий імператора, так й іноземець, особа з будь-якого соціального стану, якщо її заслуги перед містом визнавались достатніми для цього. Поодинокість випадків надання статусу почесного громадянина призводила до того, що уніфіковані термінології, термінів і критеріїв надання так і не виробили.

Право подавати кандидатури на звання почесного громадянина міста мали гласні (депутати) міських дум. На засіданні думи кандидатуру обговорювали представники власне думи, громадськості, міг виступити й губернатор. Далі голосування визначало, чи підтримує місто кандидата на шляху до отримання почесного громадянства. Проте міська дума та позитивний результат її голосування були тільки першим колом бюрократії, яке мало пройти рішення про присвоєння комусь звання почесного громадянина міста. Далі папери через руки міського голови потрапляли в канцелярію губернатора, який доповідав про подання міської думи особисто міністру внутрішніх справ, долучаючи до суті справи свій висновок. Останній додавав цю інформацію в доповідь для імператора, який мав особисто погодити надання звання почесного громадянина міста. Тільки тоді обраний кандидат міг отримати документ про присвоєння звання. Чітких строків тривалості бюрократичної процедури не було, бо занадто багато кілометрів і кабінетів мали пройти відповідні папери.

Ми не знаємо, яким чином діяла міська дума у разі негативного результату для справи, але позитивне завершення давало привід для урочистого засідання, де оголошували рішення імператора та вручали винуватцю події відповідні атрибути звання почесного громадянина міста. Немає також даних, якими були ці атрибути в різних містах, проте відомо, що один із перших почесних громадян Києва, міський голова Павло Демідов князь Сан-Донато, 1874 року отримав диплом, за який управа сплатила 150 рублів сріблом.

У Києві статус почесного громадянина міста за період із 1863-го по 1917 роки отримали чотирнадцять осіб. З них на початку ХХ ст. нагороджених було всього двоє – Степан Сольський і Петро Столипін. Перший був міським головою, другий – прем'єр-міністром імперії. Всі вони вписувалися в загальну модель – продемонструвати лояльність та/або віддячити.

Степан Сольський

Степан Сольський, київський міський голова, став почесним громадянином у перший рік ХХ ст. й останні місяці свого життя. Степан Сольський – безумовний виняток у списку нагороджених званням почесного громадянина Києва. Богослов, заслужений професор Київської духовної академії, людина небагата й надзвичайно скромна, а водночас – київський міський голова з 1887-го по 1900 рік, який загалом пропрацював у міському самоврядуванні довгі 30 років і завжди мав довіру киян і незаперечний авторитет. М'який Степан Сольський зажив слави чесного, толерантного, працелюбного та ліберального очільника міста. Навіть прізвище «Уважай Уважайч», яке Сольському дали міські газетярі, було геть необразливим. Навпаки – воно наголошувало на його незмінній ввічливості та спокійності. Відомий він був як людина прогресивних поглядів, завжди бачив можливості для впровадження тих чи інших технічних інновацій у справі облаштування міста, не шкодував часу й сил на добрустрій Києва.

За його каденцію в місті збудували першу електростанцію (1890), розпочали будівництво Політехнічного інституту та нової Опери, спорудили знаменитий театр «Соловцов» (нині – Національний академічний драматичний театр імені Івана Франка), також закінчили опорядження Володимирського собору (1896), відкрили пам'ятники Богдану Хмельницькому (1888) й імператору Миколі I (1896). Степан Сольський сприяв створенню можливостей для реалізації таких потужних інфраструктурних проєктів, як міська каналізація, гавань, телефонний зв'язок (1886) і трамвайне сполучення (1892). Науково-промисловий і художній музей також був збудований за часів перебування професора на посаді міського голови (1897-1899).

Показово, що професор Сольський намагався тримати баланс між забудовою міста багатопверховими прибутковими будинками та створенням зон відпочинку – скверів і парків, прикрашених фонтанами. У 1889-1895 рр. спеціальна садова комісія міської думи розробила проєкт озеленення Києва, згідно з яким на вулицях висадили каштани. З часом їм судилося стати

символом міста, тож виходить, що професора Київської духовної академії Степана Сольського можна вважати одним з авторів міської символіки нинішньої столиці України. На посаді міського голови Степан Сольський опікувався проблемами функціонування лікарень, притулків й інших об'єктів соціальної інфраструктури міста. Як викладач Київської духовної академії він розумів важливість розвитку освіти. Можливо, саме тому за його головування міська влада значну частину бюджету витрачала на підтримання освітніх і культурних закладів. Наприклад, у 1900 році фінансування від міста отримували 49 училищ, вечірні курси грамотності для дорослих, безкоштовна читальня, Товариство грамотності й навіть кілька дитячих садочків.

У лютому 1900 року міська дума ухвалила рішення подати його кандидатуру на отримання звання почесного громадянина Києва. Тут слід зазначити, що багаторічний мер, за характеристикою київського журналіста Сергія Ярона, був «Дуже доброї душі людина і один з найчесніших громадських діячів: про кожну непродуктивно витрачену міську копійку він тужив більше, ніж про власну» і колись мав необережність, звертаючись до депутатів, сказати: «Ви, гласні, хочете вигод лише для багатих, треба ж подумати і про бідних!» Цією фразою він зажив собі досить багато ворогів, проте подання про присвоєння йому почесного громадянства з формулюванням «...в продовження багаторічної, безперервної та благодотворної його діяльності в міському громадському управлінні» підтримали 60 гласних»[15 – Ярон С. Г. Київ у 80-х роках. спогади старожила. Статті, коментарі та добір ілюстрацій О. М. Друг. – К., 2017. – С. 128-129.]

Помер професор Сольський раптово, від серцевого нападу, 7 листопада 1900 року. За два роки по смерті професора за проектом архітектора Едуарда Братмана над похованням було зведено склеп у вигляді кам'яної башти в три поверхи з написом: «Киевскому городскому голове – Степану Михайловичу Сольскому от Киевского городского общественного управления. 27.XII.1835–7.XI.1900». Нині останній притулок Степана Сольського, його дружини та сина слугує каплицею, це пам'ятка історії «Родинний склеп Сольських», яка охороняється законом України.

Останнім нагородженим званням почесного громадянина Києва став прем'єр-міністр Російської імперії, одна з найсуперечливіших постатей європейської історії початку ХХ ст. – Петро Столипін. Звання фактично посмертно було надане людині, яка за життя не мала до міста жодного відношення, а повна процедура нагородження тривала буквально тиждень. І це до того, що багато хто чекав на рішення роками. За цей тиждень повсякденний ритм життя міста був збитий, топновина не сходила ані з вуст перехожих, ані зі шпальт газет.

Цілком очевидно, що інтереси Києва як українського міста не були пріоритетом діяльності Столипіна, натомість у фокусі опинились інтереси імперського центру. Так, у березні 1911 року уряд, який він очолював, заборонив відзначення 50-ї річниці від дня смерті Тараса Шевченка. А у вересні під час фатального візиту до Києва прем'єр заявив, що допоки він живий, пам'ятника поету в «матери городов русских» не буде, тоді й одночасно ще й надав словесну підтримку київським чорносотенним організаціям

Візит до Києва Миколи II з родиною та свитою, серед якої був Столипін, розпочався наприкінці серпня 1911 року. Приводи були цілком гідні – святкування річниці звільнення селянства та відкриття пам'ятника Олександрові II на Царській площі. Ймовірно, очільники міста, губернії та генерал-губернаторства прагнули провести аналогію між фундаментальними зрушеннями на селі початку 1860-х років і початку 1910-х, які стали результатом аграрної реформи, проведеної Петром Столипіним.

Увечері 1 вересня 1911 року імператор Микола II із почтом і кількома міністрами, зокрема й Петром Столипіним, був присутнім на виставі «Казка про царя Салтана» М. Римського-Корсакова у київському оперному театрі (нині – Національна опера України імені Т. Г. Шевченка). В антракті до прем'єра наблизився анархіст, член бойової організації партії соціалістів-революціонерів і секретний співробітник Київського охоронного відділення, син київського мільйонера Дмитро Богров, і двічі вистрілив із браунінга. Перша куля влучила Столипіну в руку, друга, відскочивши від орденського хреста св. Володимира, – у живіт. Поранений Столипін перехрестив імператора, присів у крісло і промовив: «Счастлив умереть за царя». Прем'єра доправили до Хірургічної лікарні доктора медицини І. С. Маковського на Маловолодимирській вулиці (нині – вулиця Олеса Гончара, 33б) – одну з найпрестижніших лікарень Києва.

Стрілянина в театрі сколихнула місто. У Володимирському соборі відслужили урочистий молебень за одужання пораненого, стан здоров'я Столипіна не сходив з інформаційного порядку денного, двічі на день газети публікували відповідні бюлетені. Проте ані найсучасніші досягнення медицини, ані молитви не змогли врятувати політика – його рани виявилися несумісними з життям. За п'ять днів, увечері 5 вересня, поранений Петро Столипін помер.

Згодом убивцю судили та стратили. Швидкість слідства й поспішність у виконанні вироку вже тоді навела декого на думку про причетність влади до гучного політичного вбивства, суперечки щодо цього не вшухають навіть тепер.

План київського міського театру. Хрестиком позначено місце, де стояв П. А. Столипін у момент пострілу (Весь Киев. – 1911. – С. 947)

Під впливом замаху, коли (поки) прем'єр був ще живий, у депутатів Київської міської думи виникла ідея нагородити голову Ради міністрів, гофмейстера (керуючого монаршим двором) Петра Столипіна званням почесного громадянина Києва. Наступного після трагедії в опері дня відбулось екстрене засідання думи, на якому, вочевидь, й було ухвалено відповідне рішення. Уже 3 вересня міський голова Іполит Дьяков за процедурою направив київському губернатору Олексію Гірсу прохання клопотатися про подальше просування справи.

Вочевидь, тут відбувся прояв звичаю надавати звання почесного громадянина представнику вищих урядових кіл як вияв лояльності, до того ж міській думі ні до чого був негативний імідж Києва як міста, де можуть ставати такі прикрі випадки, як політичні вбивства. Тим доречнішим виявився поспіх в ухваленні рішення, коли прем'єр помер – тут уже був мотив вшанування та визнання заслуг високопосадовця, якого вбили з політичних мотивів. На додачу до надання звання почесного громадянина вулиця, на якій розташовувалася клініка, де прем'єр пішов із життя, була перейменована на Столипінську.

Дев'ятого вересня Столипін поховали, тексти жалобних телеграм заповнили телеграфні стрічки та приймальні високих кабінетів, у скорботних адресах Петро Столипін серед інших його титулів і чинів уже йменувався почесним громадянином міста Києва. Вочевидь, на швидкість ухвалення рішення вплинула і сама трагедія, і контекст загальної скорботи, байдуже – вдаваної чи щирої, яка охопила Київ та імперію.

Згідно з побажанням, висловленим у заповіті: «Я хочу быть погребенным там, где меня убьют» – Петра Столипін було поховано в Києві, біля стін Трапезної церкви на території Києво-Печерської лаври. На панахиді були присутні члени уряду та парламенту, представники армії та флоту, всіх цивільних відомств, а також пересічні кияни. Надгробок існує в Лаврі й нині, часом його навіть прикрашають квіти.

Дуже швидко по смерті політика, вочевидь, під час організації похорону та в процесі клопотань про надання звання почесного громадянина міста Києва, виникла ідея спорудити йому пам'ятник. Тогочасний процес збирання коштів був повільніший за сучасний, але, попри це, потрібну суму зібрали швидко. До другої річниці смерті Петра Столипін, 6 вересня 1913 року, монумент було відкрито перед Київською міською думою на Хрещатику. Щоправда, простояв він усього три з половиною роки: 16 березня 1917 року учасники української демонстрації організували імпровізований судовий процес, у результаті якого проголосили вирок Петру Столипіну, і на очах багатотисячної крби скинули пам'ятник, а згодом його було переплавлено.

Міський бюджет

Одна з ключових можливостей, створених реформою міського самоврядування, була можливість заробляти й самостійно укладати бюджет. Це давало містам у руки інструменти фінансової незалежності. Міська влада формувала бюджет міста щорічно. Фінансова комісія міської управи складала розпис – проект витрат і потенційних надходжень, а на засіданні думи вже схвалювався остаточний бюджет. Головною вимогою було дотримання балансу й уникнення дефіциту. Основні статті прибутків склалися зі зборів, мит, податків й орендної плати, а витрати – з обов'язкових державних, на утримання міської нерухомості та власності, благоустрою, санітарії та освітньо-культурної сфери. Після кожного року діяльності думи управа готувала фінансовий звіт, у якому відбивався реальний стан речей й окреслювалося позитивне чи негативне сальдо – різниця між прибутками та витратами. Тепер трохи детальніше про міські фінанси на початку ХХ ст.

Прибутки міста. Закон про міське самоврядування встановлював стійке джерело наповнення – оцінювальний збір не більше за 10 % чистого прибутку

з нерухомості. Інші надходження з'явилися в процесі діяльності міської управи. Скарбницю міста наповнювали кошти з надання в оренду або продажів міського майна (землі та приміщень) і від зборів із документів на право торгівлі й заняття промислами. Okремо йшлося про збір із власників трактирів, постійних дворів, квартиронаймачів, з утримувачів коней, екіпажів і т. п. Будь-який місцевий збір чи мито дума могла запровадити за умови схвалення його міністром внутрішніх справ.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, купив полную легальную версию (<https://www.litres.ru/tatyana-vodotyka/istoriya-povsyakdennya-kiyiv-rochatok-hh-stolitnya/?lfrom=362673004>) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.

notes

Примечания

1

Київське, Подільське й Волинське генерал-губернаторство – адміністративно-територіальна та політична одиниця Російської імперії в 1832-1914 рр., до якої входили території трьох губерній Правобережної України – Київської, Подільської та Волинської.

2

Іваненко О. Культурно-освітнє життя поляків на теренах Київського, Подільського і Волинського генерал-губернаторства (остання третина XIX – початок XX ст.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – 2015. – Вип. 24. – С. 26-44.

3

Шандра В. Мова як засіб формування національної ідентичності // Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914). Збірник документів і матеріалів / Відп. ред. Г. Боряк; упоряд. Г. Боряк, В. Баран, Л. Гісцова, Л. Демченко, О. Музичук, П. Найденко, В. Шандра; НАН України, Ін-т історії України; Укрдержархів, ЦДІАК України. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – С. X–XXXII.

4

Київський клуб російських націоналістів – антиукраїнська організація, яка діяла у Києві протягом 1908–1917 років. Належала до «Російського національного союзу». Її члени вважали українську мову жаргоном, а українську історію – вигадкою. До клубу входило чимало представників київської інтелектуальної та культурної еліти.

5

Шандра В. Мова як засіб формування національної ідентичності // Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914). Збірник документів і матеріалів / Відп. ред. Г. Боряк; упоряд. Г. Боряк, В. Баран, Л. Гісцова, Л. Демченко, О. Музичук, П. Найденко, В. Шандра; НАН України, Ін-т історії України; Укрдержархів, ЦДІАК України. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – С. X–XXXII.

6

Сарапіна Є. Вернакулярний Київ: місто мого уявного // Місто й оновлення. Урбаністичні студії / Представництво Фонду ім. Гайнріха Бьолля в Україні; Редкол.: С. Шліпченко, В. Тимінський, А. Макаренко, Л. Малес, І. Тищенко. – К.: ФОП Москаленко О. М., 2013. – С. 51–60.

7

Шероцкий К. В. Киев: путеводитель. - К.: тип. С. В. Кульженко, 1918 г. - С. 317.

8

Сарапина Є. Київські перехрестя політик пам'яті // <https://ideopol.org/wp-content/uploads/2014/02/3.2.-Sarapina-Memory-UKR.pdf>
(<https://ideopol.org/wp-content/uploads/2014/02/3.2.-Sarapina-Memory-UKR.pdf>).

9

Там само.

10

Глизь Ю. І. Київська міська дума: структура, склад гласних, діяльність (1871-1914 рр.): дис. ... канд. іст. наук / Інститут історії України НАН України. - К., 2016. - С. 71.

11

Шандра В., Глизь Ю. Післяреформений період: 1870-1914 рр. Формування міського самоврядування // Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII - початок XX ст.). - К., 2019. - С. 99.

12

Глизь Ю. І. Київська міська дума: структура, склад гласних, діяльність (1871-1914 рр.): дис. ... канд. іст. наук / Інститут історії України НАН України. - К., 2016. - С. 51.

13

Глизь Ю. І. Київська міська дума: структура, склад гласних, діяльність (1871-1914 рр.): дис. ... канд. іст. наук / Інститут історії України НАН України. - К., 2016. - С. 65.

14

Глизь Ю. І. Київська міська дума: структура, склад гласних, діяльність (1871-1914 рр.): дис. ... канд. іст. наук / Інститут історії України НАН України. - К., 2016. - С. 77-79.

15

Ярон С. Г. Київ у 80-х роках. спогади старожила. Статті, коментарі та добір ілюстрацій О. М. Друг. - К., 2017. - С. 128-129.